

Β. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΟΛΟΡΟΥ ΑΛΙΜΟΥΣΙΟΣ

Καταγωγή

1. Η ΖΩΗ ΤΟΥ

Ο Θουκυδίδης (πιθ. 455-399 π.Χ.) γεννήθηκε στο δήμο Άλιμούντος (στο σημερινό Άλιμο της Αττικής) από πλούσια, αριστοκρατική οικογένεια. Ο πατέρας του είχε οικογενειακούς δεσμούς με το βασιλιά Όλορο της Θράκης, και τους μεγάλους στρατηγούς Μιλτιάδη και Κίμωνα. Η οικογένεια είχε στην κατοχή της χρυσωρυχείο στη Σκαπτή Ύλη της Θράκης και ασκούσε επιρροή στους κατοίκους της περιοχής («*και άπ' αυτού δύνασθαι έν τοίς πρώτοις τών ήπειρωτών*», 4.105.1). Ο Θουκυδίδης έλαβε λαμπρή μόρφωση, με δασκάλους το φιλόσοφο Αναξαγόρα, στενό φίλο του Περικλή, και το ρήτορα Αντιφώντα.

Μόρφωση

Θεωρείται βέβαιο ότι είχε εξοικειωθεί με τη μέθοδο και την έκφραση των μεγάλων σοφιστών, του Γοργία από τους Λεοντίνους της Σικελίας και του Πρόδικου από την Ηλεία και με τις κατακτήσεις της νέας ιατρικής των ημερών του. Η παιδική και νεανική του ηλικία συμπίπτει με τα λαμπρότερα χρόνια της αθηναϊκής δύναμης, με τον Περικλή να δεσπάζει στην πολιτική ζωή του κράτους, την Αθήνα να στολίζεται με έργα τέχνης που θα έμεναν αριστουργήματα αξεπέραστα στους αιώνες και την πνευματική ζωή στην κορύφωσή της με τα μεγάλα επιτεύγματα του αρχαίου δράματος, του σοφιστικού κινήματος, της ιατρικής επιστήμης.

Η στρατηγική του Περικλή

Κατά την έναρξη του πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), ο Θουκυδίδης πίστευε στη μεγάλη αξία του Περικλή (μολονότι η οικογενειακή του παράδοση τον συνέδεε με την αντίπαλη παράταξη, των αριστοκρατικών) και στην ορθότητα των βασικών αρχών του πολεμικού του σχεδιασμού: άμυνα στην ξηρά, επίθεση στη θάλασσα, σύνεση και αυτοπεποίθηση. Το δεύτερο έτος του πολέμου προσβλήθηκε και ο ίδιος από τον καταστρεπτικό λοιμό που εξόντωσε το 1/3 του πληθυσμού της Αττικής («...ταῦτα δηλώσω αυτός τε νοσήσας και ίδών άλλους πάσχοντας»). Ο ίδιος επέζησε αλλά ο Περικλής πέθανε από τον λοιμό το επόμενο έτος και στην πολιτική ζωή της εμπόλεμης και πολιορκημένης, από τη στερία, Αθήνας επικράτησε οξεία αντιπαράθεση ανάμεσα στην παράταξη των συντηρητικών αριστοκρατικών και των δημοκρατικών, τους οποίους καθοδηγούσαν πλέον αδίστακτοι

Λοιμός

δημαγωγοί, με ισχυρότερο τον Κλέωνα. Το 424 π.Χ. ο Θουκυδίδης, ως στρατηγός, δεν μπόρεσε να σώσει την Αμφίπολη, αποι-

Δημαγωγοί

Αποτυχία του Θουκυδίδη στην Αμφίπολη

κία των Αθηναίων κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα, από την επίθεση των Σπαρτιατών. Η περιοχή είχε μεγάλη στρατηγική σημασία για την Αθήνα, επειδή διέθετε άφθονη ναυπηγήσιμη ξυλεία για τις ανάγκες του αθηναϊκού στόλου και βρισκόταν κοντά στα χρυσωρυχεία του Παγγαίου. Ο Θουκυδίδης είχε αποσταλεί εκεί με μικρή μοίρα του αθηναϊκού στόλου για να ελέγχει την περιοχή, όταν ο Σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδης έφτασε με ταχύτατη πορεία από την Πελοπόννησο στη Μακεδονία, σε μια κίνηση αντιπερισπασμού. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι τιμώρησαν το Θουκυδίδη με εξορία («Καί ξυνέβη μοι φεύγειν τήν ἐμαντοῦ ἔτη εἴκοσι μετὰ τήν ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν») κι αυτός, εξόριστος πια, αφιερώνει όλο το χρόνο του στην ιστορική του έρευνα και συγκεντρώνει πληροφορίες και από τα δύο στρατόπεδα με πολλές μετακινήσεις στους χώρους των συγκρούσεων: «και αφού βρέθηκα και στα δύο μέρη, και μάλιστα περισσότερο στις περιοχές που ήλεγχαν οι Πελοποννήσιοι λόγω της εξορίας μου μπορούσα να παρακολουθήσω τις εξελίξεις καλύτερα και πιο άνετα» (5.26.5). Δεν είναι βέβαιο αν γύρισε στην Αθήνα μετά το 404 π.Χ. με την αμνηστία που παραχωρήθηκε. Οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών είναι αβέβαιες και σε ορισμένα σημεία αντιφατικές. Βέβαιο είναι ότι έζησε ως το τέλος του πολέμου¹. Το έργο του έμεινε ημιτελές. Στα πρώτα βιβλία υπάρχουν αναφορές για το τέλος του πολέμου και την τελική καταστροφή· η εξιστόρηση όμως των γεγονότων δεν φτάνει ως το 404 π.Χ. αλλά διακόπτεται στο 411 π.Χ. Ο θάνατος δεν άφησε τον μεγάλο ιστορικό να τελειώσει το έργο του.

Εξορία

Το τέλος του πολέμου

2. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ.

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ

Η σημασία του πολέμου

Ο Θουκυδίδης κατενόησε από την αρχή τη σημασία του πολέμου που ξεσπούσε: οι αντίπαλοι βρίσκονταν στο ύψιστο σημείο της ακμής τους οικονομικά και στρατιωτικά και τα ουδέτερα ελληνικά κράτη ήταν αδύνατο να μην εμπλακούν στον πόλεμο. Προσπάθησε λοιπόν να ερευνήσει τους παράγοντες που δημιούργησαν τόσο μεγάλη πολεμική ισχύ. Εξετάζοντας τις εξελίξεις ακόμη και πριν από τον Τρωικό πόλεμο ως τα Μηδικά, εκεί που οι πηγές του δεν μπορούσαν, με τα δεδομένα της εποχής,

Η έρευνα του παρελθόντος

1. «Τούτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκος τε μέγα προύβη», 1.23.1, «ἔτη δὲ ἐς τοῦτο τὰ ξύμπαντα ἐγένετο τῷ πολέμῳ ἑπτὰ καὶ εἴκοσι», 5.26.1, «ἐπεβίων δὲ διὰ παντὸς αὐτοῦ αἰσθανόμενός τε τῇ ἡλικίᾳ καὶ προσέχων τὴν γνώμην, ὅπως ἀκριβὲς τι εἴσομαι», 5.26.5.

να είναι αξιόπιστες, χρησιμοποιεί λογικές μεθόδους και καταγράφει τις ιστορικές αλλαγές με πορίσματα «εϊκότα» (= εύλογα, σύμφωνα με τη λογική και την πείρα), «σημεία» ή «μαρτύρια» (= ενδείξεις και αποδείξεις) και «τεκμήρια» (= συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η έρευνα).

Τονίζει ότι χωρίς μόνιμες εγκαταστάσεις πληθυσμών, πολιτική σταθερότητα, οικονομική ανάπτυξη και, κυρίως, χωρίς την κυριαρχία στη θάλασσα δεν μπορούσε να συγκροτηθεί ισχυρό στρατιωτικά κράτος. Η προσπάθεια για κριτική απόδειξη των θέσεων του θυμίζει έντονα την επιχειρηματολογία των σοφιστών.

Τα βαθύτερα αίτια του πολέμου

Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην πολιτική ιστορία και γι' αυτό αποφεύγει συνειδητά ό,τι θεωρεί άσχετο προς την κατανόηση του πολέμου, δηλ. μύθους, χρησμούς, ανέκδοτα, ατομικές προσωπογραφίες, διαδόσεις και φήμες. Κατά την άποψή του βαθύτερη αιτία του πολέμου ήταν η ανάπτυξη, οικονομική και στρατιωτική, της αθηναϊκής δύναμης. Αυτό καθορίζει και τους βασικούς άξονες του έργου του. Η «αθηναϊκή συμμαχία» είχε μετατραπεί σε αθηναϊκή ηγεμονία («ἀρχή»). Τα σύμμαχα κράτη του Αιγαίου, της Μακεδονίας, της Θράκης τυπικά μόνον ήταν ανεξάρτητα. Αυτή η ηγεμονική δύναμη της Αθήνας μπορούσε να ενισχυθεί, να περιοριστεί, να τροποποιηθεί ή να καταρρεύσει; Σ' αυτό το βασικό ερώτημα ο Θουκυδίδης προσπαθεί να απαντήσει με την εξονυχιστική παρουσίαση των αιτιών και των αφορμών του πολέμου στο 1ο βιβλίο του, με την αντιπαράθεση αντιπάλων απόψεων στις δημηγορίες του και κυρίως με την πρώτη δημηγορία του Περικλή (1.140-144): η Αθήνα θα μπορούσε να κερδίσει τον πόλεμο με συνετή στρατηγική και αυτοκυριαρχία των πολιτικών και των πολιτών της. Η εκστρατεία της Σικελίας (Βιβλία 6ο-7ο) απέδειξε την ορθότητα της θέσης του Περικλή: άφρονες, φιλόδοξοι δημαγωγοί και πολίτες με ασύνετες, αλλοπρόσαλλες αποφάσεις οδήγησαν την εντυπωσιακότερη ως τότε πολεμική επιχείρηση σε πανωλεθρία.

Ποια προβλήματα θέτει ο Θουκυδίδης

Επίσης το πρόβλημα της δύναμης όπως μπορεί να την χρησιμοποιήσει ένα κράτος, μια συμμαχία, μια πολιτική παράταξη εξετάστηκε κατά τρόπο μοναδικό και συγκλονιστικό από το Θουκυδίδη: Η εξόντωση των Πλαταιέων από τους Σπαρτιάτες, των Μηλίων από τους Αθηναίους, οι φρικαλεότητες στην εμφύλια σύγκρουση της Κέρκυρας και άλλες, απίστευτες σε καιρό ειρήνης, πράξεις οδήγησαν τον μεγάλο ιστορικό στο συμπέρασμα ότι η φύση των ανθρώπων δεν αλλάζει («ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις

ἀνθρώπων ἤ», 3.82.2), ότι οι άνθρωποι όταν βρεθούν σε αδιέξοδα και πιεστικές συγκυρίες («ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν») εξαγριώνονται («ὁ πόλεμος... βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ», 3.82.2), ότι στον εμφύλιο, κυρίως, πόλεμο οι λέξεις χάνουν το νόημά τους (3.82.3), ότι οι αντίπαλοι δίνουν το λόγο τους, ενώ σκοπεύουν να μην τον τηρήσουν, και δίνουν ὀρκους, χωρίς να φοβούνται τους θεούς (3.83.2).

Δεν θα ήταν ὀρθό να θεωρήσει επιπόλαια κανείς τον Θουκυδίδη «απαισιόδοξο» που δίνει μια κατάμαυρη εικόνα της ανθρωπότητας. Η λογική αποτελεί τη μόνη αξία, στην οποία μπορεί να στηριχτεί ο άνθρωπος. Οι θεοί δεν επεμβαίνουν στις ιστορικές εξελίξεις (ὅπως πίστευαν πολλοί σημαντικοί ἄνθρωποι και ο Ηρόδοτος ανάμεσά τους) και η τύχη δεν είναι υπερφυσική δύναμη αλλά συγκυρίες, εξελίξεις που δεν μπορεί να τις προβλέψει ο ἄνθρωπος. Ο Περικλής τονίζει ότι οι εξελίξεις των πραγμάτων μπορεί να είναι τελείως απρόβλεπτες και γι' αυτό συνήθως κατηγορούμε την τύχη για «ὅσα ἄν παρὰ λόγον ξυμβῆῃ» (1.140.1). Η αθηναϊκή τριήρης που ἔφερε τη διαταγή στη Μυτιλήνη (η οποία είχε αποστατήσει ἀπὸ τη συμμαχία) να θανατωθῶν ὅλοι οὖι ἐνήλικοι ἄντρες και να πουληθῶν δούλοι οὖι γυναῖκες και τα παιδιά (3.36.2), κινήθηκε ἀργά στο Αἰγαῖο, γιατί το πλήρωμα εἶχε συνείδηση ὅτι ἐπλεαν «ἐπὶ πράγμα ἀλλόκοτον» (3.49.4), ὅτι πῆγαιναν να ἐκτελέσουν μια διαταγή πρωτοφανή («ὠμόν τὸ βούλευμα καὶ μέγα», 3.36.4). Ο παραλογισμὸς του πολέμου φτάνει στο ἀποκορύφωμά του στη γενική σφαγή, τελείως ἀναίτια, του ἀμαχου πληθυσμοῦ, ἀκόμα και των μαθητῶν του σχολείου, της βοιωτικῆς Μυκαλησοῦ, ἀπὸ Θράκες μισθοφόρους («... καὶ ἐπιπεσόντες διδασκαλείῳ παιδῶν, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι καὶ ἄρτι ἔτυχον οἱ παῖδες ἐσεληλυθότες, κατέκοψαν πάντας», 7.29.5). Πράγματι ἀυτή η συμφορὰ ἦταν ἀδόκητος και δεινή. Σε ἀρκετὰ σημεῖα του ἔργου του προβάλλει ο Θουκυδίδης την πλεονεξία, το να ἀποκτήσει δηλ. το ἀτομο ἢ η πολιτική παράταξη ἢ το κράτος περισσότερα ἀπ' ὅσα δικαιούται, και τη φιλοτιμία, την προσωπική φιλοδοξία ὀρισμένων, ως βασικά κίνητρα για τον πόλεμο.

**Το πρότυπο
του ηγέτη**

Το πρότυπο του ηγέτη το ἐνσαρκώνει ο Περικλής (2.65.1-9) με την πολιτική του οξυδέρκεια («πρόνοια»), την ευρύτερη ἀποδοχή του ἀπὸ το λαὸ της πόλης του («δυνατὸς ὦν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῇ γνώμῃ»), την ἀνωτερότητά του ως προς το χρῆμα («χρημάτων τε διαφανῶς ἀδωρότατος») και το πολιτικὸ του θάρρος

Ο υπεύθυνος πολίτης

να λέει την αλήθεια στο λαό, ακόμη κι αν προκαλούσε την οργή του («ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργὴν τι ἀντειπεῖν»). Αρκετές σύντομες φράσεις του μεγάλου πολιτικού, όπως τις καταγράφει ο Θουκυδίδης, έχουν καταστεί «γνωμικά», με γενικότερη διαχρονική αξία, π.χ. «οἱ καιροὶ οὐ μενετοί» (1.142.1), (χρειάζεται ταχύτητα ενεργειών κατά τη διάρκεια του πολέμου γιατί οι ευκαιρίες δεν περιμένουν), «μέγα τὸ τῆς θαλάσσης κράτος» (1.143.5) (έχει μεγάλη σημασία το να ελέγχει κανείς στρατιωτικά τις θαλάσσιες συγκοινωνίες).

Και ο πολίτης έχει χρέος να συμπεριφέρεται υπεύθυνα· μπορεί να χρησιμοποιεί τη λογική και τη σύνεση στις κρίσιμες αποφάσεις και να μην παρασύρεται από δημαγωγικά πυροτεχνήματα και από παρορμήσεις της στιγμής («ὄπερ φιλεῖ ὄμιλος ποιεῖν», 2.65.4). Μπορεί να δείξει μαζί με το ενδιαφέρον για τα προσωπικά του συμφέροντα ενδιαφέρον για το συμφέρον της πόλης («...οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια», 2.40.2). Μέσα στο χάος του εμφυλίου πολέμου μπορεί να δείξει μετριοπάθεια («τὰ μέσα τῶν πολιτῶν») και ανώτερο ἦθος («τὸ εὖηθες οὐ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει», 3.83.1). Ακόμη και μέσα στη γενική αναλγησία που προκάλεσε η γενική συμφορά του λοιμού, η «λοιμική των σωμάτων και των ψυχών», μερικοί, ελάχιστοι έστω, φέρθηκαν με ανθρωπιά και φιλότιμο και αδιαφορώντας μήπως προσβληθούν από τη φοβερή νόσο («αἰσχύνῃ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν», 2.51.5) τόλμησαν να προσφέρουν ένα ποτήρι νερό σε ετοιμοθάνατους συγγενείς και φίλους.

Από το συγκεκριμένο στο γενικό

Ο βαθύς στοχασμός του ιστορικού πάνω στα γεγονότα και στη συμπεριφορά των ανθρώπων, φαίνεται, όπως και στους μεγάλους τραγικούς, στην τάση για γενίκευση που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της σκέψης και της μεθόδου του. Ανάγεται από το συγκεκριμένο γεγονός στο γενικό και πανανθρώπινο και θεμελιώνει την κρίση των πολιτικών στις δημηγορίες και τις δικές του προσωπικές παρατηρήσεις σε γενικές αρχές. Έτσι τα «γνωμικά» και τα «αποφθέγματα» στο έργο του δεν έχουν χαρακτηριστήριδα διδακτισμού και δεοντολογίας αλλά είναι το απόσταγμα της έρευνας και του συλλογισμού μιας συγγραφικής ιδιοφυΐας που έχει αξιοποιήσει τη γνώση των αρχών και της μεθόδου της ιατρικής, των σοφιστών και της τραγωδίας.

Ο Θουκυδίδης έζησε στα παιδικά και στα νεανικά του χρόνια τις λαμπρότερες μέρες της Αθήνας και του αρχαίου κόσμου γενικότερα, τον παρατεταμένο αδυσώπητο πόλεμο επί είκοσι επτά έτη και είδε την Αθήνα ρημαγμένη και τα ιστορικά τείχη του Θεμιστοκλή κατεδαφισμένα. Έγραψε με μοναδική ειλικρίνεια και

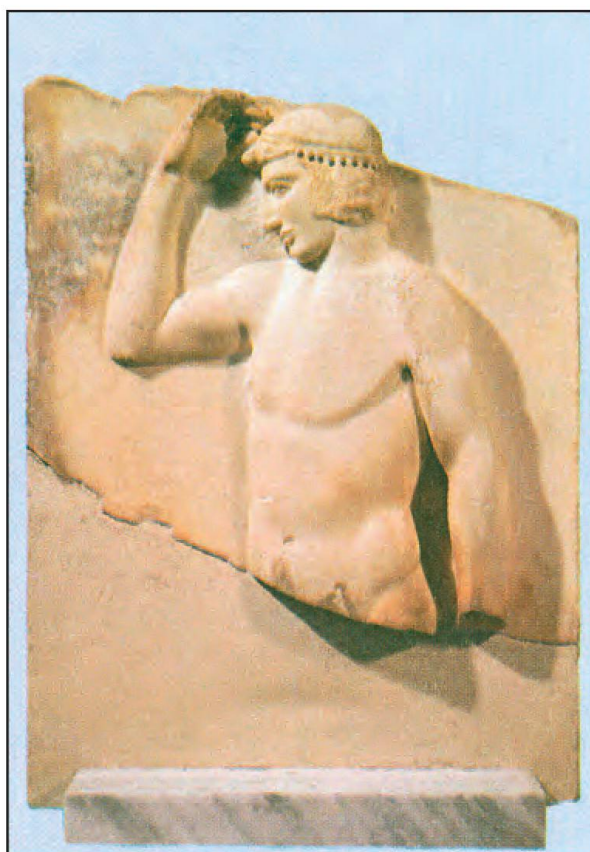
Επιγραμματική διατύπωση

αμεροληψία τα γεγονότα του πολέμου και άφησε μια αθάνατη εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας στον Επιτάφιο του Περικλή για τους πρώτους νεκρούς του πολέμου (2.35-46). Επιγραμματικές φράσεις του Επιταφίου δίνουν το μέτρο του μεγαλείου και του μεγάλου πολιτικού και του μεγάλου ιστορικού: το πολίτευμα δεν στηρίζεται σε λίγους αλλά στην πλειοψηφία: «*καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται*» (2.37.1),

οι Αθηναίοι αγαπάνε το ωραίο και μένουνε απλοί, αγαπάνε τη θεωρία χωρίς να μειώνουν τη δραστηριότητά τους: «*φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*» (2.40.1),

η δυνατή ψυχή ταυτίζεται με την ελευθερία και η ελευθερία με την ευδαιμονία: «*τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον*» (2.43.4)

και γενικά ολόκληρη η πόλη της Αθήνας (πολιτικά με τη δημοκρατία, οικονομικά με την αυτάρκεια, στρατιωτικά με την πολεμική της δύναμη, πολιτισμικά με τις σχολές της, τα κτήριά της, την ομορφιά της, τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις) είναι σχολείο της Ελλάδας: «*Ἐυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι*» (2.41.1).

Νέος με στεφάνι
στο κεφάλι
(Αναθηματική πλάκα,
Αρχαιολογικό Μουσείο
Αθηνών)

Έρευνα
του μακρινού
παρελθόντος

Έλεγχος
των πληροφοριών
για τη σύγχρονή του
εποχή

Δημηγορίες

ΜΕΘΟΔΟΣ

Ο Θουκυδίδης είχε πλήρη επίγνωση των δυσκολιών του έργου που αναλάμβανε. Στα κεφάλαια 1.2, 1.20-22 και 5.26 καταγράφεται η αγωνία του για την ανεύρεση της αλήθειας: η αυτοψία, η επίσκεψη των πεδίων των μαχών, η συλλογή και αξιολόγηση πληροφοριών, η μελέτη επίσημων κειμένων και κρατικών αρχείων. Για τα παλαιότερα γεγονότα, πριν από τα Μηδικά, παρά την κοπιαστική προσπάθειά του («*ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι*» 1.1.3) οι δυσκολίες ήταν μεγάλες: οι άνθρωποι δέχονται *ἀβασανίστως* (= άκριτα, χωρίς έλεγχο, 1.20.1) ό,τι λέει ο ένας και ο άλλος ακόμη και για τη γενέτειρά τους. Δεν κουράζονται να αναζητήσουν την αλήθεια («*ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας*» 1.20.3). Για τα γεγονότα της εποχής του, του Πελοποννησιακού πολέμου, δεν καταδέχτηκε να περιλάβει στο έργο του πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα («*οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἤξιωσα γράφειν*», 1.22.2) ούτε ό,τι νόμιζε ο ίδιος («*ὡς ἐμοὶ ἐδόκει*»), αλλά κράτησε μόνο στοιχεία για όσα γεγονότα είχε προσωπική γνώση («*οἷς τε αὐτὸς παρήν*», 1.22.2, «*καὶ γενομένῳ παρ' ἀμφοτέροις τοῖς πράγμασι*», 5.26.5) και για τα οποία είχε κάνει επίπονη έρευνα ακούγοντάς τα από άλλους («*καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου ἐπέξελθών*», 1.22.2).

Για τους λόγους που εκφωνήθηκαν από πολιτικούς και στρατιωτικούς κατά την προετοιμασία του πολέμου ή κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων η δήλωσή του είναι σαφής: η δυσκολία να παρατεθούν αυτολεξεί ήταν μεγάλη ακόμη και για τις περιπτώσεις που ο ίδιος ήταν ανάμεσα στο ακροατήριο (1.22.1). Οι δημηγορίες στο έργο του Θουκυδίδη αποδίδουν τα κίνητρα, τους σχεδιασμούς, τους στόχους των ομιλητών και επίσης την προσωπικότητά τους, τις ιδέες τους, το ήθος τους. Οι δημηγορίες αποτελούν σημαντικό στοιχείο στην επιστημονική ανάλυση των ιστορικών γεγονότων και μάλιστα καθώς βρίσκονται σε αντιστοιχία με τα μεγάλα γεγονότα του πολέμου αλλά και μεταξύ τους με το σχήμα «θέση»-«αντίθεση», με το οποίο κάθε ζήτημα εξετάζεται και από την αντίθετη άποψη. Ο Θουκυδίδης δηλώνει ότι δεν απομακρύνθηκε από την κεντρική ιδέα των λόγων («*ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων*», 1.22.1) και, εφόσον ήταν αδύνατο να τους παραθέσει αυτολεξεί, έγραψε σύμφωνα με τη δική του κρίση ό,τι ήταν προσφορότερο να λεχθεί στην κάθε περίπτωση. Στις δημηγορίες, στην παρουσίαση των απόψεων, στη δομή, στην επιχειρη-

Χρονολογική ακρίβεια

ματολογία φαίνεται και η ικανότητα του ιστορικού να αναλύει τα γεγονότα και το βάθος της σκέψης του. Από τον τρόπο που δηλώνει ότι προχώρησε στη σύνθεση των δημηγοριών, δεν πρέπει να περιμένει κανείς «φυσικότητα» ως προς διαλεκτικές διαφοροποιήσεις των ομιλητών ανάλογα με τον τόπο καταγωγής τους.

Στην προσπάθειά του για χρονολογική ακρίβεια στην έκθεση των γεγονότων οι δυσκολίες ήταν μεγάλες. Οι ελληνικές πόλεις-κράτη δεν είχαν ενιαίο χρονολογικό σύστημα, ούτε είχαν κοινές ονομασίες για τους μήνες του σεληνιακού έτους. Η επιμονή του να καταγράψει με απόλυτη ακρίβεια το χρόνο των γεγονότων είναι σαφής στον καθορισμό του χρονικού σημείου της έκρηξης του πολέμου, με την εισβολή των Θηβαίων στις Πλαταιές: δέκα τέσσερα έτη μετά την υπογραφή της τριαντάχρονης ειρήνης (μεταξύ Αθηναίων και Πελοποννησίων), τη χρονιά που η Χρυσίς είχε συμπληρώσει σαράντα οκτώ έτη ιερωσύνης στο Άργος, και ο Αινήσιος ήταν έφορος στη Σπάρτη και ο Πυθόδωρος επώνυμος άρχων στην Αθήνα, έξι μήνες μετά τη μάχη της Ποτίδαιας, μόλις άρχισε η άνοιξη... (2.2.1). Ακολουθώντας τον τρόπο χρονολογικής έκθεσης που χρησιμοποίησε ο Ελλάνικος ο Μυτιληναίος εξιστορεί τα γεγονότα κατά χρονολογική σειρά και όχι κατά θεματικές ενότητες, και μάλιστα χρόνο με χρόνο, διαιρώντας το έτος σε θέρος (8 μήνες στρατιωτικών επιχειρήσεων) και χειμώνα (4 μήνες που το κύριο σώμα των αντιπάλων στρατευμάτων αποσύρεται στις βάσεις του): «γέγραπται δὲ ἐξῆς ὡς ἕκαστα ἐγίνετο κατὰ θέρος καὶ χειμῶνα» (2.1).

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ

Η διαίρεση του έργου σε οκτώ βιβλία είναι μεταγενέστερη. Στο 1ο βιβλίο εξετάζονται τα αίτια του πολέμου, εξαιρείται η σημασία του, εκτίθεται η μέθοδος του συγγραφέα (κεφ. 1, 20-22), ερευνώνται οι ιστορικές εξελίξεις από το μακρινό παρελθόν ως τις παραμονές του πολέμου («Αρχαιολογία», κεφ. 2-19), η ανάπτυξη της αθηναϊκής δύναμης κατά την «πεντηκονταετία», 479-432 π.Χ. (κεφ. 89-117), οι τελευταίες διπλωματικές προσπάθειες, οι δυνάμεις των αντιπάλων. Τα γεγονότα της πρώτης δεκαετίας του πολέμου (431-421 π.Χ.) καταγράφονται από την αρχή του 2ου Βιβλίου ως το 24ο κεφάλαιο του 5ου, με λεπτομερή έκθεση των όρων της ειρήνης του Νικία. Οι συγκρούσεις δεν άργησαν να ξαναρχίσουν. Ο Θουκυδίδης συνθέτει ένα δεύτερο προοίμιο (5.26) για να υποστηρίξει ότι δεν πρόκειται για νέο πόλεμο αλλά

για συνέχιση του μεγάλου πολέμου. Στο 5ο βιβλίο εκτίθενται τα γεγονότα ως το 415 π.Χ. και ο συνταρακτικός «διάλογος» των Αθηναίων με τους πολιορκημένους κατοίκους της Μήλου για το δίκαιο του ισχυροτέρου. Το 6ο και το 7ο βιβλίο είναι αφιερωμένα στη Σικελική εκστρατεία. Στο 8ο καταγράφεται η αρχή της τρίτης περιόδου του πολέμου, η εγκατάσταση μόνιμου σπαρτιατικού στρατοπέδου στη Δεκέλεια, η ανάμιξη των Περσών στην ελληνική σύγκρουση, η κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας ως το 411 π.Χ.

Οι ελάχιστες «εσωτερικές μαρτυρίες» στο έργο και οι υφολογικές παρατηρήσεις των μελετητών δεν αρκούν για να οδηγήσουν σε ακλόνητα συμπεράσματα για το πότε συνέθεσε ο Θουκυδίδης το έργο του. Η δήλωσή του ότι άρχισε να γράφει αμέσως μόλις ξέσπασε ο πόλεμος («ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου» 1.1.1) δεν ξεκαθαρίζει αν άρχισε να δίνει στο κείμενό του οριστική μορφή ή αν άρχισε να συγκεντρώνει το υλικό του και να κρατάει σημειώσεις. Μολονότι η εξιστόρηση των γεγονότων διακόπτεται στο 411 π.Χ. είναι βέβαιο ότι ορισμένα τμήματα έχουν γραφτεί μετά το 404 π.Χ. (βλ. 1.23.1 και 5.26.1,5).

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΥΦΟΣ

Η γλώσσα του Θουκυδίδα είναι η λεγόμενη «αρχαία αττική» του 5ου αι. Χαρακτηριστικές γλωσσικές ιδιομορφίες: η χρήση του τύπου της πρόθεσης ἐς αντί εις (ἐσπλέοντι, 1.24.1, ἐς τὴν Κέρκυραν, 1.24.6, ἐς τὴν Κόρινθον, 1.25.2) και ξὺν αντί σύν (ξυνέγραψε, 1.1.1, ξυναλλάξαι, 1.24.6). Το αρχαιότερο σύμπλεγμα σσ αντί ττ (ἤσσωντο, 1.49.6).

Αρχαιότεροι τύποι λέξεων: αἰεῖ/αεί, ὠφελία/ὠφέλεια, 1.26.1, ἑξαπινάως/ἑξαπίνης, 3.70.6.

Χρησιμοποίηση γνωστών λέξεων με σπάνια σημασία: **οἰκῆτωρ**: ἀποικος (και ὄχι κάτοικος), 1.26.3.

Το ουδέτερο πληθυντικού, με άρθρο ή χωρίς άρθρο, αντί για επίρρημα: «δυνάμει ὄντες... ὁμοῖα (= ὁμοίως) τοῖς Ἑλλήνων πλουσιωτάτοις», 1.25.4, «Κερκυραίοις ἐναντία (= ἐναντίον) πολεμήσοντες», 1.28.1, «παρεσκευάζοντο τὰ κράτιστα (= κράτιστα) νεῶν στόλον», 1.31.1.

Η χρήση του ουδετέρου του επιθέτου αντί αφηρημένου ουσιαστικού: «τὸ εὐδαιμον (= ἡ εὐδαιμονία) τὸ ἐλεύθερον (= ἡ ἐλευθερία) τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον (= ἡ εὐψυχία)» 2.43.4.

Ρήματα σύνθετα (ενώ συνήθως χρησιμοποιούνται απλά, **κατακληθείς** 1.24.2) και με δύο ή και τρεις προθέσεις για να δηλω-

θούν βραχυλογικά και πυκνά δύο ή περισσότερες επιρρηματικές σχέσεις του υποκειμένου, ή του αντικειμένου, με τη ρηματική ενέργεια: **προκαταρχόμενοι** (= διδόντες πρότερον ἢ τοῖς ἄλλοις τὰς καταρχάς), 1.25.4, **ξυμπροπέμψαι**, 1.27.2, **ἀνταναγόμενοι**, 1.29.4.

Η επισώρευση αιτιολογικών προτάσεων και προσδιορισμών φανερώνει την προσπάθεια του ιστορικού να δια φωτίσει πλήρως τα αίτια των γεγονότων:

«Κορίνθιοι δὲ κατὰ τε τὸ δίκαιον ὑπεδέξαντο τὴν τιμωρίαν νομίζοντες οὐχ ἦσσαν ἑαυτῶν εἶναι τὴν ἀποικίαν ἢ Κερκυραίων, ἅμα δὲ καὶ μίσει τῶν Κερκυραίων, ὅτι αὐτῶν παρημέλουν ὄντες ἀποικοί» (ὑπεδέξαντο ἐπεὶ ἐνόμιζον καὶ ἐπεὶ ἐμίσουν τοὺς Κερκυραίους, ἐμίσουν... ὅτι... παρημέλουν), 1.25.3.

«Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἠπείγοντο πρὸς τὸν Ἀσίναρον ποταμόν, ἅμα μὲν βιαζόμενοι ὑπὸ τῆς πανταχόθεν προσβολῆς ἰππέων τε πολλῶν καὶ τοῦ ἄλλου ὄχλου, οἴομενοι ῥᾶόν τι σφίσιν ἔσεσθαι, ἦν διαβῶσι τὸν ποταμόν, ἅμα δ' ὑπὸ τῆς ταλαιπωρίας καὶ τοῦ πιεῖν ἐπιθυμία» (ἠπείγοντο 1) ἐπεὶ ἅμα μὲν ἐβιάζοντο 2) ἅμα δὲ ἐπεθύμουν πιεῖν· ἠπείγοντο ἐπεὶ ὤντο, παρενθετικά), 7.84.2.

Πάρισα και Ομοιοτέλευτα. Η χρησιμοποίηση σχημάτων λόγου, κατά τα οποία α) μια φράση έχει ἴσο αριθμὸ συλλαβῶν ἢ αντιστοιχία λέξεων με την προηγούμενή της (πάρισον), β) στο τέλος επαλλήλων περιόδων ἢ προτάσεων τοποθετοῦνται λέξεις με ὅμοια κατάληξη (ὁμοιοτέλευτον): «ξυνέβαινε δὲ τὸν μὲν πολεμιώτατον αὐτοῖς εἶναι, Δημοσθένη, διὰ τὰ ἐν τῇ νήσῳ καὶ Πύλῳ, τὸν δὲ διὰ τὰ αὐτὰ ἐπιτηδειότατον», 7.86.3, «ἔργον... τοῖς τε κρατήσασι λαμπρότατον καὶ τοῖς διαφθαρεῖσι δυστυχέστατον» 7.87.5.

Η συνεχής χρήση των αντιθέσεων, η αφθονία των ετερόπτωτων προσδιορισμών (εκεί που ἓνα απλούστερο κείμενο θα εἶχε δευτερεύουσα πρόταση), η περίπλοκη σύνταξη, οι μακρές περίοδοι στο λόγο, τα εντυπωσιακά ρητορικά σχήματα εἶναι χαρακτηριστικά υψηλοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους¹.

Ο Θουκυδίδης θαυμάστηκε σ' ὅλες τις εποχές ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες και τοὺς μελετητές του για την αμεροληψία του στην έκθεση των γεγονότων, για τη δύναμη της γραφῆς του, για το βάθος του προβληματισμοῦ του.²

1. Ο μέγας φιλόλογος Ι.Θ. Κακριδῆς παρατηρεῖ: «η γλῶσσα μας (δηλ. η νέα ελληνική)... δεν μπορεί να εκφράσει ἰσάξια ἓναν λόγο τόσο στρυφνὸ και ποιητικὸ μαζί, ὅπως του Θουκυδίδη στον Επιτάφιο, δεν μπορεί ἀκόμα ἢ δε θα μπορέσει ποτέ» (Ι.Θ. Κακριδῆς, Περικλέους Επιτάφιος, Αθήνα 1959, σ. 77).

2. Οι αρχαῖοι ὅταν ἔλεγαν «ο ποιητής», χωρίς κύριο ὄνομα, εννοοῦσαν τον Ὅμηρο, ο «κωμικός», τον Αριστοφάνη, ο «φιλόσοφος», τον Πλάτωνα. Ὅταν ἔλεγαν ο **ιστορικός**, ὅλοι, ἀκόμη και ο σαρκαστικός, καυστικός Λουκιανός, εννοοῦσαν τον Θουκυδίδη.

Μια επιστημονική ιδιοφυΐα, μια μεγάλη ψυχή μορφώθηκε με τη λάμψη και τους προβληματισμούς των μεγάλων τραγικών, με την ανανεωμένη ιατρική του Ιπποκράτη, με την αναθεωρητική ορμή και τη ρητορική δεινότητα του κινήματος των σοφιστών. Έδωσε ένα «κτῆμα ἐς αἰεί», που κάθε άνθρωπος και περισσότερο κάθε Έλληνας πρέπει να βρει κάποτε χρόνο να το μελετήσει ολόκληρο.

Θουκυδίδης
(Εκδοτική Αθηνών)

Γ. ΞΕΝΟΦΩΝ ΓΡΥΛΛΟΥ ΕΡΧΙΕΥΣ

1. Η ΖΩΗ ΤΟΥ

Καταγωγή	Ο Ξενοφών γεννήθηκε (μεταξύ 431 και 429 π.Χ.) στον δήμο της Ερχιάς της Αττικής. Ο πατέρας του Γρύλλος ήταν εύπορος κτηματίας, <u>ο Ξενοφών πήρε καλή μόρφωση και διατήρησε σ' όλη του τη ζωή την αγάπη για τα άλογα και για την οργάνωση και διαχείριση ενός αγροκτήματος. Υπηρέτησε στο σώμα των ιππέων, μαζί με άλλους εύπορους νέους της εποχής του, <u>γνωρίστηκε με τον Σωκράτη και έζησε τις περιπέτειες της Αθήνας στα ταραγμένα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου ως την ήττα του 404 π.Χ., την άνοδο των τριάκοντα τυράννων στην εξουσία και την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ.</u></u>
Μόρφωση	
Σωκράτης	
Εκστρατεία του Κύρου	Ο φίλος του Πρόξενος του πρότεινε <u>να μετάσχει στην εκστρατεία που ετοίμασε ο Κύρος, για να εκθρονίσει τον αδελφό του, τον βασιλιά της Περσίας Αρταξέρξη Β'.</u> Συγκροτήθηκε εκστρατευτικό σώμα με δέκα χιλιάδες μισθοφόρους από διάφορες πόλεις. Μετά τη μάχη στα Κούναξα και τον θάνατο του Κύρου (401 π.Χ.), <u>ο Ξενοφών ανέλαβε ηγετικές πρωτοβουλίες για την επιστροφή των μισθοφόρων στην Ελλάδα.</u> Η περιπετειώδης πορεία τους κατέληξε στον Εύξεινο Πόντο και από εκεί στο Βυζάντιο και στα παράλια του Αιγαίου.
Αγησίλαος	Ο Ξενοφών, έμπειρος στρατιωτικός πλέον, παρέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα στη Θράκη ως μισθοφόρος του βασιλιά Σεύθη των Οδρυσών, και κατόπιν ήλθε σε επαφή με τις μονάδες του σπαρτιατικού στρατού στα παράλια της Μ. Ασίας (399 π.Χ.). Ο βασιλιάς Αγησίλαος ανέλαβε την ηγεσία των μονάδων αυτών (396 π.Χ.) και <u>ο Ξενοφών εντυπωσιάστηκε από την προσωπικότητά του, ώστε τον ακολούθησε μαζί με τον σπαρτιατικό στρατό, στη μάχη της Κορωνείας (394 π.Χ.) εναντίον του ευρύτερου αντισπαρτιατικού συνασπισμού, στον οποίο πρωτοστατούσαν η Αθήνα και η Θήβα.</u> Μετά τη νίκη των Σπαρτιατών, ακολούθησε τον Αγησίλαο στους Δελφούς για τους επινίκιους πανηγυρισμούς. <u>Η εξορία του από την πατρίδα του, την Αθήνα, ήταν και αναπόφευκτη και δικαιολογημένη.</u>
Εξορία	
Κτήμα στον Σκιλλούντα	<u>Οι Σπαρτιάτες του πρόσφεραν «προξενίαν», άδεια διαμονής στη Σπάρτη και πολύ σύντομα του παραχώρησαν ένα μεγάλο κτήμα στον Σκιλλούντα, κοντά στην Ολυμπία, όπου έζησε περίπου είκοσι χρόνια ήρεμη οικογενειακή ζωή με τη γυναίκα του και τους δύο γιους του, τον Γρύλλο και τον Διόδωρο, και ασχολήθηκε με</u>

Επιστροφή στην πατρίδα

τη συγγραφή πολλών έργων του. Η ήττα των Σπαρτιατών από τους Θηβαίους στη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.) εξασθένησε τη θέση τους, οι Ηλείοι ανακατέλαβαν την περιοχή του Σκιλλούντα και ο Ξενοφών αναγκάστηκε να μετακομίσει στην Κόρινθο για νέα μακρόχρονη εγκατάσταση (370 π.Χ.).

Η προσέγγιση Αθηναίων και Σπαρτιατών, για να αντιμετωπισθεί ο νέος κοινός εχθρός, οι Θηβαίοι (365 π.Χ.), οδήγησε στην άρση του ψηφίσματος για εξορία του συγγραφέα. Δεν είναι βέβαιο πότε γύρισε στην Αθήνα. Έστειλε πάντως τους γιους του να υπηρετήσουν στον αθηναϊκό στρατό και ο Γρύλλος σκοτώθηκε πολεμώντας κατά των Θηβαίων στη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.). Οι τιμητικές εκδηλώσεις για τον θάνατό του δείχνουν ότι το όνομα του πατέρα του ήταν πολύ γνωστό.

Ο Ξενοφών πέθανε οπωσδήποτε μετά το 355 π.Χ., πιθανώς την επόμενη χρονιά, αφήνοντας πίσω του εκτεταμένο και πολυσχιδές συγγραφικό έργο.

2. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ

Τα πρότυπά του

Δύο ιστορικές μορφές άσκησαν βαθύτατη επίδραση στην προσωπικότητα και στις ιδέες του Ξενοφώντος. Ο Σωκράτης με το πρότυπο ζωής που πρόβαλε και ο Αγησίλαος με τα ηγετικά του προσόντα και την απλότητα της συμπεριφοράς του.

Οι ιδέες του Ξενοφώντος για την πολιτική και την ηθική φαίνονται στον τρόπο με τον οποίο προβάλλει τρέχουσες απόψεις της εποχής του για θέματα καθημερινής ζωής, συμπεριφοράς, αγωγής και θεσμών. Δεν είναι εύκολη ούτε η ειδολογική ούτε η χρονολογική κατάταξη των έργων του. Ορισμένα από τα έργα του συνδυάζουν γνωρίσματα διαφορετικών φιλολογικών ειδών. Η χρονολόγηση των έργων του στηρίζεται σε «εσωτερικές μαρτυρίες» (= αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα που μπορούν να χρονολογηθούν από άλλες πηγές) και στην προσεκτική μελέτη του ύφους του. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι η συγγραφική του παραγωγή άρχισε, όταν εγκαταστάθηκε στον Σκιλλούντα και εντάθηκε τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Πιθανότατα προηγήθηκαν τα λεγόμενα ιστορικά έργα του, όταν οι εντυπώσεις και τα βιώματά του από την ενεργό δράση ήταν ζωηρότερα, ακολούθησαν τα σωκρατικά, αφού είχε συναντήσει πολλούς «Σωκρατικούς» που είχαν εγκαταλείψει την Αθήνα μετά τη θανατική καταδίκη του δασκάλου τους και τελευταία γράφτηκαν τα διδακτικά, όσα αναφέρονται σε τεχνικά θέματα και θεσμούς.

Συγγραφική παραγωγή

Η ευρύτητα και η ποικιλία των ενδιαφερόντων του φαίνεται στους τίτλους και τα θέματα των έργων που έχουν διασωθεί:

Τα έργα του

Ιστορικά

Κύρου Ανάβασις: Η συμμετοχή των «μυρίων», δέκα χιλιάδων Ελλήνων μισθοφόρων στην εκστρατεία του Κύρου εναντίον του αδελφού του βασιλιά Αρταξέρξη του Β' και η περιπετειώδης περιπλάνησή τους ως τον Εύξεινο Πόντο και από κει στη Θράκη, το 401 π.Χ.

Έλληνικά: Τα γεγονότα της περιόδου 411-362 π.Χ.

Άγησίλαος: Εγκωμιαστική βιογραφική έκθεση των αρετών του Σπαρτιάτη βασιλιά.

Λακεδαιμονίων Πολιτεία: Περιγραφή της στρατιωτικής οργάνωσης, των κοινωνικών συνηθειών και της σταθερότητας των θεσμών της Σπάρτης.

Κύρου Παιδεία: Μυθιστορηματική βιογραφία του Κύρου του Μεγάλου. Ο Ξενοφών αλλάζει ιστορικά στοιχεία και επινοεί περιστατικά για να προβάλλει τις δικές του ιδέες σχετικά με την εκπαίδευση του ιδανικού ηγέτη και την επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Σωκρατικά

Άπολογία Σωκράτους: (διαφορετική εκδοχή από την «Άπολογία» του Πλάτωνος). Ο Σωκράτης αντικρούει την κατηγορία της αθεΐας και προβάλλει την ηθική του και τη σοφία του.

Άπομνημονεύματα Σωκράτους: Συζητήσεις και διάλογοι του μεγάλου στοχαστή και δάσκαλου που προβάλλουν την ηθική του επιρροή στους γύρω του.

Συμπόσιον: Μια συντροφιά μαζί με τον Σωκράτη διασκεδάζει και συζητάει για τον έρωτα.

Οικονομικός: Ο Ισχόμαχος εκθέτει στον Σωκράτη τις απόψεις του για τη διαχείριση του νοικοκυριού και του αγροκτήματος.

Διδακτικά

Περὶ ἵππικῆς: οδηγίες για την καλύτερη δυνατή περιποίηση και χρησιμοποίηση των ἵππων.

Ἱππαρχικός: οδηγίες για τις γνώσεις του Ἱππάρχου (= του αρχηγού του ιππικού) σε θέματα οργάνωσης και τακτικής.

Τέρων: διάλογος ανάμεσα στον τύραννο των Συρακουσών και στον ποιητή Σιμωνίδα για τις διαφορές στη ζωή του απόλυτου μονάρχη και του απλού πολίτη.

Πόροι ή Περὶ Προσόδων: πρόταση λύσεων για την εξυγίανση των οικονομικών του κράτους των Αθηνών στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Ο Ξενοφών, παρά το θαυμασμό του για τον Θουκυδίδη και την προφανή φιλοδοξία του να συνεχίσει το έργο του στα *Έλληνι-*

Η παραγμένη εποχή του

κά, δεν διαθέτει τη διεισδυτικότητα ή τη βαθειά φιλοσοφημένη πολιτική σκέψη του μεγάλου προκατόχου του. Με τη σαφήνεια όμως και την ακρίβεια στην έκφρασή του, με την απόλυτη ακρίβεια της περιγραφής των χώρων που εξελίχθηκαν τα γεγονότα, τη ζωντάνια της γραφής του, που θυμίζει ικανό «ρεπόρτερ», και την ιδεολογική του συνέπεια έδωσε μια ξεκάθαρη εικόνα των πολιτικών εξελίξεων του 4ου αι., της ενίσχυσης και της εξασθένησης της δύναμης της Σπάρτης και, στη συνέχεια, της Θήβας, της συνεχώς αυξανόμενης παρέμβασης του βασιλιά της Περσίας στα ελληνικά πράγματα ως την αμφίρροπη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.) όπου φάνηκε καθαρά η αποδυνάμωση όλων των ιστορικών «πόλεων-κρατών» της Ελλάδας.

Η ικανότητα του συγγραφέα να ζωντανεύει με δραματική ένταση μεμονωμένες εντυπωσιακές σκηνές φτάνει σε κορυφαία επιτεύγματα όπως στην περιγραφή της θριαμβευτικής επιστροφής του Αλκιβιάδη στην Αθήνα (1.4.12-19), της αναγγελίας της καταστροφής του αθηναϊκού στόλου στους Αιγός ποταμούς (2.2.3), της κατεδάφισης των μακρών τειχών (2.2.23), της δίκης και της εκτέλεσης του Θηραμένη (2.3.50-56), της τραγικής αξιοπρέπειας, με την οποία δέχτηκαν οι Σπαρτιάτες το άγγελμα της συμφοράς τους στα Λεύκτρα (6.4.16).

Η πίστη του σε αξίες

Σε όλη την περιπετειώδη ζωή του έμεινε σταθερός στις ιδέες του και στην πίστη του σε υψηλές αξίες. Παρά την αντιπάθειά του προς ό,τι θεωρούσε μειονεκτήματα ή ακρότητες της αθηναϊκής δημοκρατίας, περιγράφει με εντιμότητα τις αγριότητες του καθεστώτος των τριάκοντα τυράννων και καταδικάζει την αυθαιρεσία και την ανηθικότητα της εξουσίας. Επίσης παρά το θαυμασμό του για τους θεσμούς, την ιστορία και την πολιτική πρακτική της Σπάρτης, αποδοκιμάζει έντονα την κατάληψη της Καδμείας, της Ακρόπολης της Θήβας, από τους Σπαρτιάτες (382 π.Χ.) και αποδίδει σε θεϊκή τιμωρία την ήττα τους από τους Θηβαίους και την παρακμή της δύναμής τους: νικήθηκαν οι αήττητοι ως τότε Σπαρτιάτες, γιατί αθέτησαν το λόγο τους και παρέβησαν τους όρκους τους: «Πολλά παραδείγματα θα μπορούσε κανένας ν' αναφέρει από την ιστορία και των Ελλήνων και των βαρβάρων, για να δείξει ότι οι θεοί δεν αφήνουν ατιμώρητη την ασέβεια και τις ανόσιες πράξεις: τώρα ωστόσο θα μιλήσω μόνο για την ακόλουθη περίπτωση. Οι Λακεδαιμόνιοι που είχαν ορκιστεί ν' αφήσουν τις πόλεις ανεξάρτητες και μολοτούτο είχαν καταλάβει την ακρόπολη της Θήβας, τιμωρήθηκαν – αυτοί, που ποτέ πριν δεν είχαν νικηθεί από κανένα – από μόνους εκείνους

τους ίδιους ανθρώπους που είχαν αδικήσει» (5.4.1. Μετάφραση Ρόδη Ρούφου).

Η αναγνώριση της συγγραφικής προσφοράς του Ξενοφώντος δυνάμωνε με το πέρασμα του χρόνου. Οι φιλόλογοι της Αλεξανδρινής εποχής (3ος-2ος αι. π.Χ.) τον κατέτασαν σταθερά μαζί με τους μεγάλους προκατόχους του, τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη.

Στη ρωμαϊκή εποχή τον ξεχώρισαν από τους ιστορικούς του 4ου αι. π.Χ. και γιατί είχε συνδεθεί με τη φιλολογία γύρω από τον Σωκράτη αλλά και για την απλότητα του ύφους, την καθαρότητα των νοημάτων, την ποικιλία των θεμάτων και των ενδιαφερόντων του. Οι χαρακτηρισμοί «ἀττική μέλισσα» και «ἀττική μούσα» δείχνουν τον θαυμασμό των μελετητών του για τη γλώσσα του αλλά δεν είναι απόλυτα θεμελιωμένοι. Η παρεμβολή ποιητικών εκφράσεων στο κείμενό του και το απλοποιημένο αττικό ιδίωμα (στο λεξιλόγιο, στο τυπικό και στη σύνταξη) προετοιμάζουν την Κοινή της ελληνιστικής εποχής.

Τα δημοφιλέστερα έργα του από την Αναγέννηση ως την εποχή μας, και κυρίως η Κύρου Ανάβασις χρησιμοποιήθηκαν ως διδακτικά βιβλία: η Ανάβασις για την απλότητα του ύφους, τη ζωντάνια της περιγραφής, την έξαρση της πειθαρχίας και της ανάληψης πρωτοβουλίας, τα Απομνημονεύματα Σωκράτους για το πλήθος των ανεκδότων από τη ζωή του μεγάλου φιλοσόφου, ο Αγησίλαος για την προβολή των αρετών του ιδανικού ηγέτη, η Κύρου Παιδεία για τα παιδαγωγικά και τα ρομαντικά στοιχεία της.

Τα Ελληνικά είναι το μόνο ιστορικό σύγγραμμα του 4ου αι. π.Χ. που έχει σωθεί και αποτελεί τη σπουδαιότερη πηγή για τα γεγονότα της περιόδου 411-362 π.Χ.